

Petra Hall och Sara Winnfors

I glappet mellan möjligt och omöjligt

I den samtida diskussionen om utopier råder en begreppslig förvirring som grundar sig i att väsensskilda tolkningar av begreppets innebörd ofta görs. Förvirringen är i sig inte ny, men den har tilltagit efter murens fall.

Är utopin en politisk närande fantasi, som är nödvändig för artikulerandet av en maktkritik som syftar till människans frigörelse? Eller vilar begreppet tvärtom på en ofrånkomligt totalitär grund som inte går att åla sig bort från, och syftar det snarare till modellförverkligande än frigörelse? Eller är det rentav alltför idealistiskt för att det skall kunna vara användbart som en kompass i det politiska landskapet?

Ordet »utopi« härstammar från

grekiskan och handlar om landet ingenstans. Genom historien har människor alltid tagit sin tillflykt till det goda landet som inte finns.

I exempelvis paradismyten ser vi ett tillstånd där människorna står nakna inför varandra, där maktrelationer inte existerar mellan man och kvinna, där människorna lever i fulländad harmoni med naturen och där varken arbetet eller kunskapen har tagits i besittning av någon enskild människa.

I dialogen *Staten* låter Platon Sokrates vara språkrör för en sorts utopisk tankekonstruktion. Samhället skulle ut i dess mest tunna kapillärer ordnas efter Förnuftets princip och varje människa underordnas rättrådighetens dygd. So-

krates och Platons idealstat var en flykt från den förgängliga sinnsvärlden till den eviga idévärlden.

Under medeltiden och renässansen gav upptäcktsresorna och kolonialismen nya impulser till det utopiska tänkandet. Campanellas *Solstaden* och Thomas Mores *Utopia* är exempel på litterära utopier. Campanella förlägger sin solstat på ön Ceylon och Mores Utopia landstigs av en ensam portugisisk amerikaseglare. Med Columbus upptäckter ändrades gränserna för vad som var möjligt att föreställa sig.

Med Rousseau, och senare under den franska revolutionen, kommer det utopiska tänkandet att präglas av olika föreställningar om ett fiktivt naturtillstånd varifrån vissa grundläggande rättigheter kan härledas. Människans samhälleliga rättigheter var i denna mer sekulariserade utopi givna av naturen och genom att man sökte sig till den ursprungliga naturliga ordningen skulle en ny politisk gemenskap vara möjlig att uppnå.

Med 1800-talets socialistiska utopister övergår även den utopiska skissen från att bara vara en litterär genre till att också stundom bli konkreta politiska experiment. Den sällsamme Charles Fouriers teckning av en värld med sammanlagt 2 985 984 så kallade falangstärer – självförsörjande byggnadskomplex med vardera 900 invånare av bägge

könen, som genom sin speciella arbetsorganisation skulle förändra naturen i sådan utsträckning att haven skulle förvandlas till saft och rovdjuren till människornas tjänare – var inte en bara en fantasieggande berättelse utan också ett politiskt program, som Fourier sökte finansiellt stöd för att genomföra. Under 1840-talet växte fourianismen till en rörelse av idealister som organiserade falangstärer att leva i. Ytterligare en representant för de socialistiska utopisterna var Robert Owen, en brittisk industriman som av filantropiska skäl konkret försökte att organisera en kooperativ socialistisk gemenskap.

»Vetenskaplig socialism« och utopism

Med uppkomsten av »den vetenskapliga socialismen«¹ – i anknytning till Marx och Engels – förpassades utopisterna som drömmare till rummet för omöjligheter. Denna socialism drog en gräns mellan en egentlig vetenskapligt fastställbar verklighet och det utopiska tänkandet, som inte ansågs kunna erbjuda redskap för att ta itu med de problem som samtiden bjöd.

Sociologen Per Månsson ifrågasätter i essän *Socialismens död* denna, inom socialistisk idétradition vedertagna, gränsdragning mellan utopi och vetenskap. Han lyfter fram att även utopis-

1. Främst avses här det vetenskapsanspråk som ligger till grund för vissa tolkningar av den historiska materialismen.

terna kallade sig vetenskapliga för att visa att den skiljelinje som målas upp mellan vetenskap och utopi beror på vem som definierar vad som är vad.

Även i kvinnohistorikern Barbara Taylors essä *Den feministiska socialismen – utopi eller vetenskap?* behandlas denna distinktion. Utan att ifrågasätta gränsdragningen som sådan visar hon hur vetenskapsanspråket användes för att reducera frågor om maktrelationer till en ensidig klassproblematik. Att kvinnokampen inlemmades i – och även underordnades – klasskampen är, menar Taylor, den främsta orsaken till att frågan om kvinnornas likställighet med männen marginaliserades. Huruvida den vetenskapliga grunden är den faktor som underordnade kampen för kvinnors lika rättigheter kan ifrågasättas, i synnerhet om man tar med i beräkningen att de som definieras som utopister ansåg sig vara socialister på vetenskaplig grund.²

Tillsammans visar texterna på hur vetenskap ofta likställs med kunskap om en egentlig verklighet. Med en socialism som säger sig vila på vetenskaplig grund kan man argumentera för att den aktuella samhällsanalysen och maktkritiken rör existerande problem i den här världen. Därmed löper socialismens krav och kritik mindre risk att avfärdas som idealistiska idéer på fiktiv grund.

Förändringens omöjlighet

I såväl det konservativa som det liberala tänkandet är gränsdragningen mellan utopi och verklighet nödvändig och självklar. Även om grunderna för kritiken av det utopiska tänkandet skiljer sig åt, syftar vare sig konservatismen eller liberalismen till en kritik eller en vilja till en grundläggande förändring av det hierarkiska samhället, där människans position avgör hur hon kommer att behandlas och vilken makt hon kommer att ha över sin livssituation. Att konservatismen enligt ovanstående synsätt accepterar tingens grundläggande ordning är förmodligen tämligen lättsmält för de flesta läsare, men gissningsvis höjs ett eller annat ögonbryn inför påståendet att även den liberala tänkaren skulle resonera i liknande termer. Men att liberalerna kämpar för lika rättigheter och möjligheter för alla att göra karriär betyder inte att de erkänner eller ifrågasätter de strukturer som ligger till grund för den ojämlika maktfördelning som förhindrar människornas frigörelse.

Ett uttryck för denna blinda fläck är de liberala feministernas oförmåga att ifrågasätta vad som räknas som »kompetens«³ nog för att erhålla en åtråvärd samhällsposition, en oförmåga som leder till att man nöjer sig med krav på formellt lika rättigheter. Det hela på-

2. Däremot råder det inget tvivel om att en av de grundläggande orsakerna till osynliggörandet av kvinnors relativa underordning – inom såväl den svenska arbetarrörelsen som andra demokratiskt socialistiska rörelser – är att samhällets maktförhållanden reducerades till en fråga om klass. Jämställdhet mellan kvinnor och män skulle med automatik följa av klasskampen.

minner om skilsmässan mellan socialdemokratin och liberalerna vid den allmänna rösträttens införande. Liberalismen gör halt vid målet att ge människor lika förutsättningar att ge sig in i ett i grunden orättvist system, och visar en ovilja till att se hur makt fördelas enligt systematiskt godtyckliga principer.

Vi vill här återknyta till den inledande uppdelningen i olika sätt att förstå – och missförstå – utopier: som den politiska fantasins nödvändiga näring, som tankar som oundvikligen resulterar i totalitära system, eller som idealistiska irrbloss som istället för att kasta ljus på det befintliga samhället snarare förblindar betraktarens blick.

I liberalt och i konservativt politiskt tänkande – och förvisso även inom andra tankeströmningar – märks framförallt de två sistnämnda sätten att betrakta det utopiska. Med dessa betraktelsesätt ställs det utopiska i opposition till det verkliga, till »verkligheten«. Dikotomin får till följd att det utopiska tänkandet inte bedöms ha något konstruktivt att tillföra samhället, eftersom det utgår från en fiktiv verklighet och inte det existerande samhällets komplexiteter. Om man definierar utopin som totalitär menar man ofta att ett förverkligande av den utopiska och verklighetsfrämmande samhällsprototypen med nödvändighet kräver totalitära medel, för såväl genomförande som upprätthållande. Denna kritik har under nittonhundratalet främst riktats mot det forna östblocket, som setts som en representant för det utopiska, och då särskilt under åren efter murens fall.

I Fronesis inledande text menar den italienske samhällsfilosofen Norberto Bobbio att försöken att omsätta det utopiska till verklighet lett till att de idéer som bar upp det utopiska övergått i sin raka motsats, men frågar sig samtidigt om det är idéerna om rättvisa i sig som skall skuldbeläggas för detta misslyckande.

Lägger man tyngdpunkten vid att det utopiska är alltför idealistiskt för att kunna genomföras, betonar man en annan möjlig aspekt av det verklighetsfrämmande: utopin är just för att den är utopisk – i bemärkelsen »ingen plats« – omöjlig att omsätta. Denna kritik av det utopiska kan härledas från de lyckoriken som målades upp i de litterärt artikulerade utopierna. Man menar att ett alltigenom gott och rättvist samhälle är fjärran från denna värld, och omöjligt att förverkliga.

Men kritiken mot utopiskt tänkande som idealistiskt kan också bestå i ett klandrande av utopin för att den inte förmår att erbjuda meningsfulla redskap för förändring och i ett erkännande av dess kritik av det rådande som berättigad. Den sistnämnda uppfattningen ruckar något på den skarpa gränsdragningen mellan vad som är verklighet och vad som är utopi. Framförallt ges människor – genom att glappet mellan *möjligt* och *omöjligt* visar sig vara en fråga om vem som betraktar världen – utrymme att ifrågasätta den rådande ordningens nödvändighet. Det ger en chans att ifrågasätta *hur* någon bestämmer, *vem* som bestämmer och *vad* det är som bestämmer det som konstituerar en

kritik av samhället som antingen realistisk eller orealistisk.

Själva uppdelningen mellan utopiskt och icke-utopiskt tänkande är alltså en politisk fråga och gränsdragningen varierar därför över tid. Det som under en historisk period befunnit sig i det ena lägret förpassas under en annan till det motsatta, vilket är påfallande när man läser vårt urval av texter. För Barbara Taylor och Per Månsson är utopiskt tänkande ett uttryck för avslöjande maktkritik. För Norberto Bobbio och statsvetaren Richard Saage sammanfaller utopiskt och totalitärt, med Sovjetunionen som främsta representant.

Verklighetssynens rörelse?

Arbetarrörelsens mödosamma strävan mot en rättvisare ordning genom skapandet av välfärdsstaten, visar tydligt att uppdelningen mellan utopiskt och icke-utopiskt på intet sätt är självklar. Utopier möttes redan tidigt med skepsis från socialdemokratiskt håll och det var som ett motgift mot utopisk ungdomsradikalism som Rickard Lindström – SSU:s ordförande på 30-talet – lanserade den egna organisationens medlemmar som »verklighetssynens ungdom«. Oförmågan att se det utopiska tänkandet som en tillgång bör ses dels i ljuset av att man ville vara ett reellt alternativ till det borgerliga klassamhället, vilket uteslöt allt som luktade idealism, dels utifrån att »det utopiska« hos många socialdemokrater, efter realsocialismens framgångar i öst, var totalitärt laddat.

Men samtidigt bör man naturligtvis beakta att kravet om klassamhällets avskaffande skrevs in i partiprogrammet redan när partiet bildades, vilket svåriligen kan betraktas som ett mål befriat från all anstrykning av utopism.

Arbetarrörelsen har inte heller ansett sig vila på en vetenskaplig grund, men under uppbyggnaden av välfärdsstaten har den i hög utsträckning lutat sig mot vetenskapen för att bevisa riktigheten i det praktiska politiska handlandet. Paradoxalt är att den sociala ingenjörskonsten, som kommit att betraktas som en av de främsta företrädarna för de rättrådiga och vetenskapligt bevisade socialdemokratiska strömningarna, genom sin utformning äger större likhet med 1840-talets »utopism« än med det som kommit att benämnas vetenskaplig socialism.

Vad som definieras som utopiskt respektive icke-utopiskt visar sig med andra ord vara högst godtyckligt. Välfärdsstaten var till en början ett utopiliknande projekt, men blev så småningom ett bevis för att det är möjligt att förändra samhället i demokratisk riktning, såväl politiskt, socialt som ekonomiskt. Frågan idag är om denna strävan att bygga och värna välfärdsstaten ånyo kommit att reduceras till idealistiskt utopiskt tänkande.

Framsteg, motmakt och nya rörelser

I en tid då kapitalismen tillskansat sig ett allenarådande och globalt herravälde blir det svårare att tänka sig ett samhäl-

le organiserat efter radikalt andra principer än de som styr idag. Alla resor till någon tillflyktsort är inställda. Främst rent faktiskt, då kapitalismens stora utmanare realkommunismen försvunnit från den geopolitiska kartan. Men även i fantasin, då försvinnandet av denna motpol – hur fasansfull denna statsbildning än var – förlamar det imaginära skapandet av politiska motbilder till det rådande. Svaret på frågan varför socialdemokratin drabbats av en idépolitisk vilsenhet, såväl i Sverige som i Europa, står emellertid inte bara att finna i Sovjetunionens fall – detta vore att göra det alltför enkelt. Man bör även söka problemen i det faktum att socialdemokratin under nästan sextio år innehaft den politiska makten i Sverige. Är det överhuvudtaget möjligt att formulera en avslöjande kritik, riktad mot samhällskroppen, efter ett sådant långt regeringsinnehav?

Samtidigt framställs idag själva framstegstanken – det vill säga tron på att framtiden kan leda till någonting bättre – ofta som problematisk och orealistisk. Inför det stundande millennieskiftet undrar Baudrillard i essän *I skuggan av millenniet eller Det ovissa år 2000* om tiden är möjlig utan framstegstanken och om inte dagens brist på detta tänkande i så fall upphäver själva tiden. Följdfrågan blir då om framtiden och hoppet om människans frigörelse, under sådana omständigheter, är möjlig. Om svaret på denna fråga är nej, är då det enda som återstår ett tillstånd av förlamande vanmakt? Och vem gynnas av

föreställningen om att människor tror sig vara vanmäktiga?

Ett alternativ till ett sådant fastklamrande vid det rådande är att praktisera vardagens motmakt genom att skapa tillflyktsorter, avskilda platser inom systemet. Både i texterna av Walter Benjamin och Michel Foucault framkommer denna avskiljandets praktiks möjligheter. I Benjamins text är det barnen som – genom det avskilda rum som den proletära teatern utgör – ges möjligheten att utvecklas utan de borgerliga metodologiska pekpinnarna, i en alternativ ordning utanför det rådande. Michel Foucault beskriver något liknande när han talar om »heterotopier«: disparata betydelseladdade platser där friheten ges möjlighet att utövas på en mängd sätt. Konsekvensen av hans tänkande blir därmed att det är farligt att se samhället som ett enda rum som är möjligt att omforma genom en övergripande omvälvning. Snarare bör motmakten ses som den enda garantin för frihetens fortlevnad. Det senare har ibland tolkats som en kritik mot alla former av institutioner och kollektiva lösningar. Men istället bör man se den vardagliga motmakten som en motvikt till tron på något som helst form av fulländat system, och som en påminnelse om att vi själva är delar av det befintliga systemet, att vi inte får förföras att tro att det nödvändiga är det enda verkliga och möjliga.

Men även om möjligheten till, och utövandet av, motmakt åtminstone på mikronivå bryter vår trollbinding vid

det rådande, finns det frågor som enbart kan lösas genom övergripande samarbete människor emellan. Den accelererande segregationen i framförallt storstäderna stoppas inte av ett fritt val baserat på tillgång till pengar, kapitalets flöde in och ut ur nationerna stoppas inte enkom av enskilda röster för konsumentmakt.

Det påstås ofta att utopierna och »de stora idéerna« är döda. Men faktum är att det utopiska tänkandet fortfarande lever vidare, även i mer systemkritisk form, och ofta med en vilja till systemövergripande förändringar. De frågor som ställs av radikalfeminister, veganer och miljöaktivister provocerar. Kanske just för att de ställer frågor som gäller några av de fundament på vilket vårt samhälle vilar. Inom feminismen ifrågasätts vad som konstituerar kön – om kön överhuvudtaget existerar – samtidigt som man avtäckar makten i det privata, det område vi helst vill föreställa oss som en zon befriad från maktrelationer. Veganrörelsen ifrågasätter det rimliga i att djur underordnas människor, och miljörörelsen ifrågasätter vårt vardagliga handlande, genom att påvisa hur miljöförstöringen är en konsekvens av våra vardagliga vanor. Några av de mest intressanta teoretiska frågeställningarna i dagens samhällsdebatt återfinns ofta hos just de tre ovannämnda rörelserna, och bland dessa är det framförallt miljörörelsen som syftar till en global förändring.

Den demokratiska arbetarrörelsen sprang inte bara fram ur en vrede över världens orättfärdiga ordning, utan möjliggjordes även genom att framtiden ställdes till människornas förfogande. Denna vilja att forma framtiden och följa med tidens flöde genomsyrar varje stavelse i manifestet *Acceptera*, som vi publicerar ett utdrag ur. Staden skulle byggas för tidens rörlighet. Manifestförfattarnas pedantiska resonemang om under vilka omständigheter en byggnad till nöds får bevaras visar på en syn på staden, tiden och människan som rörlig, ständigt stadd i förändring, i riktning mot framtiden. Modernismens sammankoppling av den radikala, framåtsyftande förändringen och den inneboende nödvändigheten i utvecklingen låter sig svårligen artikuleras i dagens politiska samtal. Men det finns ändå rörelser, om än inte lika kraftfulla och välformerade som den forna arbetarrörelsen, som bärs fram av såväl ett kritiskt ifrågasättande som av drömmar om en radikalt annorlunda ordning. Kanske är det hos dessa utopiska samhällskritiker som arbetarrörelsen måste söka den kraft som man idag känner sig sakna. För på samma sätt som *vad* som definieras som utopiskt är en fråga om position, är även frågan om *vem* som kan artikulera en kritik av makten – det vill säga ha förmågan att finna utopins goda ansikte – en fråga om position.